

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

2017 чылдың
октябрь 19
четверг

Хүннүн үнери — 07:09
Ажары — 17:20
Хүн дүртү — 10:11

Садар өртээ хостуг **12+**

Таарымчалыг хүрээлэл

Байырлалдың ажыдыышкыны.

мсомольская болгаш Мон-
Марат кудумчуларында
иңнар аразында ийи дыш-
ла девискээрлериниң ажы-
шынынга муң ажыг киж
тан. Аңаа Ак-Довурактың
рга чериниң төлээлери,
гьс демниг Россия» партия-
ң кижигүннери болгаш куль-
ажылдакчылары киришкен.
рлыг езулалды ажыдып
чагырга даргазы Шолба
так хоорайның чурттакчы-
нга байырын чедирген: «Бо
истиң кайгамчыктыг байыр-
выс—бичии уруглар ойнаар
үгөштерни ажыдып тур
уругларывыс маңаа ойнап
ур, оларга таарымчалыг,
болур. Чурттакчы чоннуң
ш чагырганың демниг күжү
и, келир үедө шак мындыг
ер кудумчу бүрүзүңге турар
инге бүзүрээр мен».

Чазак Даргазының Ак-Довурак хоорайда бүрүн эргелиг төлээзи Мөңгүн-оол Ооржак чаа кылдырган объектилерге хамаарыштыр мынчаар чугаалаан:

Эргиде турганы.

Чайртуган соонда,

Чаяна НОРБУ
«Чаңгыс демниг Россия»
партиясының Тывада
регионалдыг салбырының
парлалга секретары.

Кажан? Каяа? Чүү?

• ДҮҮН

КАМНЫГ БОЛУУЛ

Кызылдың мәзиясының культу-
ра, спорт болғаш аныяктар
политикасының талазы-биле
департаментизиниң төлээзи Ай-
дыс Иргиттиң дыңнатканы-биле,
Аныяктар парыгынга охрани-
ктерни, видеокамераларны
тургузар.

БӨГҮН

РЕГИОННАР
АРАЗЫНЫҢ
АЯН-ЧОРУУ

Тываның 6 турисчи фирмаларының төлээлери, Красноярскиниң, Абаканның, Бурятияның, Новосибирскиниң, Томскиниң туроператорлары, регионнарның болгаш федералдыг парлалганың журналистери бо хуннерде регионнар аразының аян-чоруунда киржи туарлар. Оларның сорулгасы – Красноярск, Абакан, Шушенское, Минусинск болгаш Кызыл аразыга туристтерни дыштандырып болурунун арга-хевирлерин, ол черлерде бойдустан онзагай черлерин, төөгүнүн турскаалдарын турисчи фирмаларга сумелеп көргүзери болур.

ДААРТА

СЕМИНАР БОЛУР

Октябрь 21-де Кызылдың улусчу чогаадылга бажыңың Тываның кадык камгалал аыл-дакчыларыңа "Чөрүлдээлер. Медицинада ажыктыг чугаала-жыышкыннар" деп темага прак-тиктиг семинарны Сибирьниң академик М.Ф. Решетнева аттыг күрүнениң эртем болгаш тех-нологиялар университетиниң эртем аылдакчыларының кир-жилгези-биле эрттирер. "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партияның кадык камгалалын-че угланган төлевилелдерин боттандыраы-биле мындыг уткалыг семинарлар Красноярск крайга болгаш Хакасияга база болур.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Шын» солуннун 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-«Шыны» үезинде чагыдып алырынче республиканың счоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, кичилеривисти, номчуучуларынысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айд	3 айд	6 айд
30 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
30 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айд	3 айд	6 айд
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

Садыг-саарылга

ЧОНГА ЭПТИГ

Чөөн-Хемчик кожуунун төвү Чадаана хоорайда неделяның четверг, пятница, суббота хуннеринде көдэ-ниң ажил-ишчилериниң бүдүрген барааннарын чиик өртекке садары чаңчыл апарган. Ниитизи-биле 9 айларның дургузунда 26 ярмарка-садыглажышкыннарга 187 кижиркиржи, артыкшылдыг барааннарын чонга саткан.

Чижек кылдыр Көдээ ажил-агый ажилдакчыларының хунунге тураскааткан ярмарка-садыглажышкынны демдегеп кагза, черле артык эвес боор. Бо байырлыг хемчегни аждар бетинде хоорайның Культура төвүнүн удуртукчузу Долаана Доскаарның удуртулгазы-биле солун концертти көргүскен. Ярмарканың байырлыг аждышкынын кожуунун чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Шораана Шини-Байыр кылган.

Аңаа ниитизи-биле 30 арат-фермер ажил-агыйларының төлээлекчилери болгаш хуу кижилер янзы-бүрү идик-хеп, аш-чем барааннарын, дириг хойларны, бода болгаш шээр малдарның эттерин, дузаан ногаа аймаан, мөөгүлери саткан.

Уран талантызын көргүзөр мөөрейге Чыргак болгаш Баян-Тала сумузуунуң төлээлери ыяңгылыг ырын сырынналдыр бадырған. Неделя санында эртип турар ярмаркага иденкейлиг кирип турар 12 киржикчини кожуун чагыргазының даргазының хундүлел бижиктери-биле шаңнаан, сумуларга өртектиг белектерни тывыскаан. 1 дугаар черни Баян-Тала, 2-ги черни Шеми, 3-кү черни Чыраа-Бажы, 4 дугаар черни Чыргак сумулары алган.

Вячеслав МОНГУШ.

Дээди чөвүлелдин Бюрозунуң хуралына «Чаңгыс демниг Россияны» Дээди чөвүлелиниң кежигүнү, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен. Хуралдың түңнелдери-биле ол мынчаар тайылбырлаан: «Чаңгыс демниг Россия» партиязы күрүне эргелеп-башкарылгазының ажилының дээштиин бизнести үнелээр методика езугаар үнелеп көөр кылдыр сүмелеп турар.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Дээди чөвүлелиниң ажилчын бөлүктериниң удуртукчулары партияның Дээди чөвүлелиниң Бюрозунуң кежигүннеринге чуртту сайзырадырының чугула угланышкыннарының талазы-биле илеткелдериниң төлөвилелдерин таныштырган: «Даштыкы политиканы чорудары», «Күрүне болгаш политиктиг тудуг» база «Чаагай амыдырал болгаш социал-экономика хөгжүлдү». «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Дээди чөвүлелиниң даргазы Борис Грызловтуң дыңнатканы-биле, илеткелдериниң сөөлгү хевирлери партияның политиктиг стратегиязының талазы-биле сүмелерни ажилдап кылырының үндезини болур.

«Бо дээрге дээштиг чоруктуң кол-кол көргүзүлгелериниң системазы-дыр. Оң утказы – ажил-чорудулганың тодаргай сорулгазында, оларны чедип алырының көскү, хажык чок чоруктарында база олче чардыганы күш болгаш акша-хөреңгиниң деңзигүүрүндү» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. – Боттун ажилын организаастаарының болгаш үнелээриниң шак мындыг арга-хевирин Тывада элээн каш чылдар бурунгаар-ла кирип эгелээн бис. Ол дээш Чазактың чанында төлөвилел офистерин тургус-

Тываның Баштыңының ажил-албан

КҮРҮНЕ ЭРГЕЛЕП-БАШКАРЫЛGAZYНЫ ДЭЭШТИИН БИЗНЕС МЕТОДИКАЗЫ-БИЛЕ ҮНЕЛЭЭР

канын билер силер. Ында эргелеп-башкарылга сорулгалар болгаш түңнелдер езугаар тургустунган. Ынчалза-даа партияның бо хүн сайгарып турары-выс, Президентиге саналдаарывыс төлөвилелинде онзагайлар бар, оларны бис шингээди ап, боттарывыс көрүп эртер ужурулуг бис».

«Чаңгыс демниг Россия» партиязы күрүне эргелеп-башкарылгазының дээштиин бизнес-методиканың үнелээшкинин езугаар чорудуп эгелээр кылдыр Президентиге саналдаар бодалдыг. Ол дээр-ге кадык камгалалы, культура болгаш

өөредилге адырларына дээштиг ажалды непередири-дир.

Чурттуң моон-даа улаштыр хөгжүдизиниң дугайында ажилчын бөлүктериниң илеткелдерин «Чаңгыс демниг Россия» партиязы частан тура белек кылып келген, оң соонда оларны чуртту Президентизи Владимир Путинге кири. Ол документилерниң түңнел хевирлери Дээди чөвүлелдин Бюрозунуң октябрь 16-да болган хуралына илеткээн. Аңаа аңгы-аңгы бөлүктериниң элээн каш илеткелдерин таныштырып көргүскен.

gov.tuva

Ажык эжикилер хуну

КЫМГА-ДАА СОНУУРGAНЧЫГ БОЛGAН

Россияның Банкызының Тыва Республика талазы-биле Национал банкының Кызыл хоорайының Ленин кудумчузунуң бажыңының чанынга октябрь 14-түн хундү эртен эрте-ле чыылган улус хөй болган. Олар дээрге банкының чарлааны ажык эжикилер хунунге кээп, республикада эң хаагылыг дээн албан черлериниң бирээзиниң ажил-чорудулгазы-биле улам чоок таныжып алып дээш келген кижилер-дир.

Чамдык улус бодаарга-ла, ында акша-төгериктен аңгыда, чон кончук сонугаар хире онза чүүл чок ышкаш. Ажык эжикилер хунунде банкыга 178 кижикелгени бо албан черинде база солун чүүлдер бар дээрзиниң херечизи болган. Национал банк ажык эжикилер хунун чаңгыс катеп эвес эрттирип келген, ол-ла санында аңаа эвээш эвес кижилерниң кээп турары ында банк херээнге, акша-төгерикке хамаарылгалыг сонугаарчыг чүүлдер бар дээрзиниң бадыткалы-дыр.

Россияның Банкызының Тыва Республика талазы-биле Национал банкының музейинге экскурсияларны экономика килдистиң эргелекчизи Светлана Салчак эрттирип, банкының тургустунуп, сайзырап келгениниң, аңаа ажилдап чораан кижилерниң, республикага банк херээн хөгжүдеринге оларның кириген үлүүнү дугайында солун төөгүлери чугаалап берген.

Бот-догуннаан күрүне Тыва Арат Республика үезинде, 1925 чылда, Тыва садыг-үлетпүр банкызы Совет Эвилелиниң киржилге-биле тургустунган. Банкының чөвүлелиниң даргазынга ТАР-ның сайыттар чөвүлелиниң даргазы Тондук соңгуттурган, банкының баштайгы башкарыкчы директорунга ССРЭ-ниң Күрүне банкызының төлээзи В.П. Руденко томулаткан. Банкының чөвүлелиниң даргазы Тондук соонда барып чонунуң

дайзыны деп буруудаттырып, репрессияга таварышкан. ТАР-ны Совет Эвилелинге кадыптарга, Тыва садыг-үлетпүр банкызы ССРЭ-ниң Күрүне банкызының Тыва область конторазы апарган. Хөй организастыг ажил-чорудулганың түңнелинде амгы үеде ол Россияның Банкызының Тыва Республика талазы-биле Национал банкызы апарган.

Банкының музейинде делгеттинген Тыва Арат Республиканың акшаларын, совет акшаларын, банкыга ажилдап чораан кижилерниң чуруктарын, банкының төөгүлүг документилерин, банк ажилына ажалаттынып турган дериг-херекселдерни дээш өске-даа солун экспонаттарны музейге келгеннер көргөннер.

Амгы үениң эң чаа акшалары-биле аалчыларны банкының ажилдакчылары таныштырган, улгаттырган макеттерин көргүскен. Ол дээрге 200 база

2000 рубль үнелиг акшалар-дыр. Оларны Владивосток хоорай биле Русский ортулук аразында туткан бир янзы хевирниң көвүрүүнүң, Ыраккы Чөөн чүкте Восточный космодромнуң чуруктары-биле каастаан. Чаа акшаларның канчаар камгалаттынганын банкының ажилдакчылары чыылганнарга тайылбырлап, ону хол-биле канчаар билип алырын айтып бергеннер.

Акша эргилдизиниң дугайында лекцияларны Национал банкының эксперти Адыгжы Сат номчааш, кижилерге ажыктыг бооп болур саналдарны база берген. Чижээлээрге, акша эргижирээн, орулган азы өртең таварылгаларда оларны садылар хүлээп алырының, коммерциялыг банкыларга орнап ап болурунун негелделерин ажык эжикилер хунунге келгеннерге тайылбырлаан. Үүрмек акша эргилдизинде эң-не ажалаттынып турар саазын 10 рубль акша хээ-

рек, дүрген эргижирээр боорду ону демир 10 рубль акша-биле бүрүнү-биле солугурун чоруту эгелээнин; рубльдин амгы үеде үнези-биле акша эргилдизинде 200 болгаш 2000 рубль түңнел хөй боорга, 200 болгаш 2000 рубль үнелиг акшалары үндүрген чылдагааны ол болгаш аалчылар билип алган.

Акша санаарына, акшаны меге азы шынныын тодараларына банк ажилдакчыларының ажаллап турары амгы үениң таныштыг холга тудары, бөдүүн ажалдарны кылыры улуг-даа бичии-даа кижилерге дыка сонугаарчыг болган.

Ажыглалче кирип эгелээр «Мир» карта, ону канчаар ажык-лаарының дугайында лекцияны банкының санажылга системалар килдизиниң экономика Аңаа Кара-оол номчаан.

Банкының музейинге экскурсия болгаш лекциялар үезинде акшалар, санажылга карталары, банкының төөгүлүг хамаарышкан викториналарга, ребустарга аалчылар кирип, айтырылгаларга харыялап турганнар. Эң хөй шын харыялааннар чоостар хевирлиг чигирин белектер-биле шаңнатканнар. Ажык эжикилер хунунге келген кижикүрүзүңге 25 рубль үнелиг эң чаа чоосту белекке тывыскаан.

Хаагылыг дээн албан черлериниң бирээзи Россияның Банкызының Тыва Республика талазы-биле Национал банкыда кижикүрүзү билип ап болур солун чүүлдер хөй болган. А ол чүүлдерни чүгле ажык эжикилер хунунде билип ап болур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Саяна ЦОЙНУН

тырттырган чуруктары

Депутаттың ажил-херээ

АЖЫЛЧЫН СУРГАКЧЫЛААШКЫН
ААЙЫ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг Кан-оол Тимурович Даваа ажилчын сургакчылаашкын-биле Москвага чорааш келген.

К.Т. Даваа сургакчылаашкын үезинде.

Бо неделяның эгезинде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттары Эрес Свертович Хайын биле Александр Санданович Санчат Эрзин кожуунче ажилчын үнүүшкүннү кылганнар.

Эрзин кожуунун удуртукчурун чыыжыга кожуунун чагырыкчызы Артыш Милович Сатка харысалгалыг

ажылды хүлээнип алганы-биле байыр чедирбишаан, ажил-ижинге ак орукту, чедишкннерни күзеп, келир неделяда Эрзин кожуунга болур Дээди Хуралдың хүннерин канчаар эрттиреринге хамаарыштыр чугааны кылганнар.

Сылдыс сумузунуң болгаш Эрзин суурнуң № 1, 2 уруглар садтарына депутаттар че-

Бир хүн дургузунда ол «Чаңгыс демниг Россия» партияның Төп күүсекчи комитетинге элээн каш ажилчын ужуражылгаларны эрттирген. Тыва парламентинин даргазы Тываның девискээринде көдээ черлерде спорт залдарын септээринин болгаш тударының талазы-биле айтырыгларны чедишкннерни шийтирлеп турар.

2017-2022 чылдарда күүседир кылдыр көрдүнген «Уруглар спорту» деп төлевилел уругларның кадыкшыдылгазынче болгаш өзүп оор салгалды амыдыралдың кадык омур-хевиринге чаңчыктырарынче угланган. Партия төлевилелинин деткимчези-биле регионнарда спортчу клубтарны болгаш школаларның спорт залдарын септел, чаа-чаа спорт шөлдерин

ажыдып, спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге хөй санныг маргылдааларны эрттирер турар.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Төп күүсекчи комитетинге Кан-оол Даваа партияның Төп соңгулда комитетинин (ЦИК) Аппарадының бөлүк ажилдакчыларының чоокта чаа Тывага барып четкенин, соңгукчуларның чагыгларының күүселдезин болгаш партияның тус-тус төлевилелдеринин чорудуун чугаалашкан. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Төп күүсекчи комитетинин деткимчези хереглелтинер көдээ клубтар болгаш спорт залдарын тударының талазы-биле соңгукчулардан чагыглар киргенин сагындыраал.

Ол ышкаш ужуражылга үезинде «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының чоокку үеде мурнады шийтирлээр айтырыгларын база катап тодаргайлап чугаалашкан.

ЧААРТЫНЫП ТУРАР

Чагырга даргазы Артыш Саттың өрээлинде.

дип, бичии чаштарның кандыг байдалда турарын сонуургап, уругларга суй белектерни сунуп, уруглар садтарына ойнаарактарны деткимче кылдыр дамчыдып бергеннер.

Ол ышкаш «100 көдээ культура бажыңнары» деп федералдыг программа-биле септеттинип турар Сылдыс (Эрзин кожуун) болгаш Чыргаланды (Тес-Хем кожуун) сумуларның Культура

бажыңнарына чедип, септелге ажилдарының чоруп турары-биле танышканнар. Кайы-даа Культура бажыңнарында септелге ажилдары үзүктелешкн чок чоруп, оран-саваларның дээвирилдеринден эгелээш, шалаларына чедир чаартынып турары депутаттарның сагыш-сеткилин өөрткен.

Дээди Хуралдың парлалга албанының медээлери.

Уруглар садында.

Болган таварылга

АРБАК ОГЛУ МӨГЕ ЭНИККЕЙ

XVIII чүс чылда Арбак оглу мөге Эниккей Хемчиктин бир ат-сурагылыг мөге-ти турган. Ол Бай-Тайганың Көп-Сөөк деп черге төрүттүнген. Эниккей кедертей ядыы кижиге чораан.

Бир чазын Эниккей үш каат өгү-биле андазынын баглааш, айынга туттуруп алгаш, боду күдүп, чер чарып турган. Чангаш-ла көөрге, оларже аңаай кожай аъттыг шаапкан. Мөге Эниккей кадайына аңа деп-тир: «Доо бээр шааптар кожайывыс чоокшулапрге, андазынның бизин хара-дөзүнче кирип тудуптар сен». Кожай чоокшулап кээрге, Эниккей кадайы андазынның ичин хараган дөзүнче кирип турган. А мөге Эниккей үш өгү курун үзе соп аппарат: «Аът-шары-дыр мен бе? Аңазын бизин чоп хараган үнче тудуптарың ол?» — деп, айың чемелеп-тир эвеспе, айың көргөш, кайгап, мунган аңдан чайлы бер часкаш, Эниккейге мынча деп-тир: «Ам

бо дораан мээң аалымдан ийи шарыдан ачылап алгаш, тараан тарып ал!».

Ынча дээш багай-тыр чортуп чоруй барган дээр. Ол үениң дүжүметтери көшкүн амыдыралды эки билер болгаш, албатызынга чөптүг турганнар. Моолга феодалдыг үеде дөрбөттин Далай-Хаан аймактын Чаан мөгезин кул урянхайлар октавас турган чүве-дир. Бир-ле катап Моолдун Сорукту-Хаан аймакка улуг байырлап болуп турда, аймактын Чаан мөгезин мөге Эниккей октапаш, Урянхайже дөзүпкен. Ооң оруунга кончуг чүгүрүк аъттарны белеткеп каан турган. Удаваанда Эниккей Хемчикке шаап кирип келген.

Каш хонганда Сорукту-Хаан аймактын чагырыкчызы Эниккейнин бажын алып дээш, ону туткаш эккээри-биле Хемчиктин Бээзи кожууну чагырган. Бээзи-ноянның өргээзинге

чүгүлүг бижикир чедирген шапкынчылар «аът өдээ» кевирбес шапкылажып кээп туруп бергеннер. А Базыр Үгер-Даа мөге Эниккейни камгалап: «Бодум хемчег алып кылдыр чөпшээр көрүңер, үстүкүнүң дээрги хайыраатызы» — деп, Сорукту-Хаан аймактын чагырыкчызынче бижикир чоруткан. Мөге Эниккейнин амы-тынын ынчаар камгалаан.

Сөөлүндө каш чыл эрткенде, Арбак оглу мөге Эниккей аарый бергеш чок болган. Элээн үе эрткенде ооң тудуш хөрээнге дилги төрүп алгаш турганын улус көргөн.

Бо кыска барымдаалыг төөгүнү 1957 чылда Тээлиге Шожунчап ирейден дыңнаан мен. Шожунчап ирей Бүгү Тываның билири, Хөндөлчү чурттуг алдарлыг тоолчу Токтак-оол-биле бир дөмей, кайгамчык төөгүчү өгбө турган. Ол меңээ Көп-Сөөктүн белиңчи Сарыг-оолду база

төөгүчү чугаалап чораан. Кырган ам чок. Ооң «аъдының бажы» шагда-ла хоя берген. Ынчангаш узун назынымда хөй-ле төөгүлери билер мен. Оларның аразында кымга-даа чугаалап көрбээн төөгүлери база бар.

Оон аңгыда маңаа бир немеп каар чүве чүл дээрге, амгы үеде тыва хүреш бодунуң шаандагы омур-хевирин көскүзү-биле чидирипкен деп болур. Ол моол хүрешке дөмей апарган. Бо дугайында «Шын» солунга моон мурнунда бижикир турган мен. Ынчалза-даа хүндүлүг тыва хүреш федерациязының удуртукчуларына изиг-даа, соок-даа эвес болган. Шынында, кижиге төрөлгөтен бодунуң езу-чаңчылыгы-биле хөгжүп, сайзыраар ужурулур.

Даш-оол КАРА-САЛ (ХОМУШКУ). Кызыл хоорай.

Номчукчунуң
бодалыДЕТКИП ТУР
МЕН

Сентябрь 23-те «Шын» солунга үнген Сергей Дугарның «Октажыптыңар чылгычылар» деп чүүлүн номчааш, сеткилимден деткип тур мен. Шынап-ла, аътка тураскаалды кылыры чугула. Ону аътка ынактар черле деткир боор. Ылаңгыя бурунгу көшкүн өгбелеривиске аъттын ажыы канчаар-даа аажок улуг турган. Кадыр-каскак, орук-чири багай тайгасыннарда чурттап чорааш, хонаштар солуп, көжер-дүжерде, дүк салып, кидис кылып сөөртүрде дээш аът дузазы-биле өске-даа кылыр ажилдар хөй.

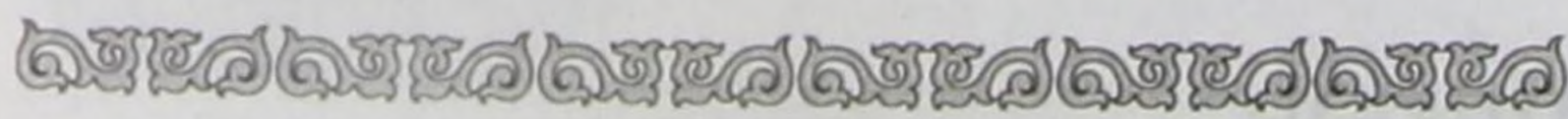
Бир катап, 90 чылдар төнчүзүндө, суурнуң хуу инектерин кадарып турган төрелим кижиге хенертен аарый берген. Ооң орнунга ниити саны 56 баш инекти каш хонук кадардым. Бир хүн үш инек черге төрүпкен. Хар-биле кады чаъс чагаш, шуурганнап эгелээн. Чаш бызаалар дөрт будунга туруп чадап каан, иелери шаразын безин чылгап четтиркен. Соок хат, чаъс, хар шуут өттүр шапкаш турупкан. Чаш бызаалар амы-тынындан чарлыр деп барган. Мунуп чораан аъдымның эзерин сойгаш, бызааларны чавыдак аътка баартактандыр салгаш, хол-будундан узун дын-биле шарып алгаш, чонак-биле шуглай шарааш, суурже углапкан мен. Ол аразы үш хире километр. Шуурган хар чаъзы-биле киткеп-ле турган. Эзерим чүктөпкеш, аъдымны чедип алгаш, бодум безин пат боорда-ла калгып келгеш, бызааларны иелери-биле эзлеринге хүлээди бердим.

Кончуг-ла эки, чааш аът болган. Шуурган үезинде бызааларны чүдүрүп, шарып турумда, билер-биле дөмей, эде туруп берип-даа турганзыг. Эртенинде инектерин эзлерин кезий халыырымга, шупту чүве анаа, эки боорга, өөрзенимни чүге деңнээр боор. Аңаа немей инек эзлеринин өөрүп четтиришкенин база алган мен. Ол кызыл шилги аът эвес болза, үш бызааның өлүмү чайлаш чок турган.

Эрткен чүс чылдың 50 чылдар эгезинде ачамның чүгүрүк шилги аъды «Советтик Тываның 5 чыл ою» колхозтун маевкаларына үш чыл улай эрткен. Ынчангаш аътка тураскаал кылыр дээрге ону ийи холум көдүрүп, деткип тур мен. Аът федерациязының даргалары чылгычылар-биле дугуржуп чугаалашкаш, агар сан ажыдып каар болза, мен база далайга дамды дуза кылдыр бодумнун хире шаам-биле үлүг-хуумну кирир мен.

Чаа үнген айның бир чаазы турда ону эки аът биле эки ыт көөр деп каш-даа улуг назылыг кижилерден дыңнаан мен. Ону хандыр бодап көөр болза, аътта база чүве-ле бар. Бодум хуумда тыва кижинин амыдырал-чуртталгазында кол маадыр аът деп бодаар мен.

Сорук-оол ООРЖАК. Сукпак суур.

Шеминиң Анатолий Монгуш атты

АЖЫЛДАП-ДАА, ДЫШТАНЫП-ДАА БИЛИ

Танцы бөлүү.

Шеми – Тываның каас-чараш булуңнарының бирээзи. 1960 чылдарда аңаа «Большевик» колхозту Шулуу Давааевич Куулар удуртуп-баштап турган. Ол ажилдап турган үзүнде колхозту ажил-агый, культура, уран чүүл талазы-биле бедик деңгелче көдүрүп эккелгенин шемжилер ам-даа чоргаарал-биле сактып чугаалажыр. Каш чыл болганда Ш.Д. Куулар Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазынче депшээн. Үениң аайы-биле колхозуус совхозче шилчээн, ооң даргазынча чаңгыс чер-чурттууус Дамдын Санчаевич Куулар томуйлаткан. Суурнуң эргижирээн, тар клувун чаа хевирниң делгем фойелиг, библиотекалыг клуву кылдыр ол даргавыс туттурган. Библиотека эргелек-чизинге Седенмаа Тевек-ооловна Хертекти томуйлаан.

Өм ээзи Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуштуң культура болгаш уран чүүл «далайынче» эң баштай шымнып кирген чери – ооң өскөн-төрзөн сууру Шеми. Седенмаа Тевек-ооловна-биле эптиг, демниг ажилдап, янзы-бүрү темалыг кездээлери эртирип турдулар. Ол үеде аныяктарның дыштанып-баштап баян үделгези-биле эртип турган бөдүүн үе чүве. Вальс, фокстрот, краковяк, твист, коробушка, летка-енка дээш оон-даа өске танцыларны чон массалыы-биле ойнап турган. Баянист чапсарлап үнерге, шупту аныяктар база кады үнгеш, арыг агаарга дыштанып, серииттенип алгаш, оюн-тоглазын уламчылап, танцызын теп кирип-терлер. Элээн чылдар эрткенде радиолар тыптып келген. Дыштанылга кездээлери пластинкалар салып, баян үделгези-биле аралаштыр эртирип турар апарган. Ооң соонда ыры-хөгжүмнүг ансамбльдер тывылган. Клубтуң чаа гитараларының баштайгы ойнакчылары салым-чаяанныг аныяктар Сергей Чозар-оолович, Николай Кодур-оолович, Михаил Дүкөй-оолович олар ансамблин «Борбак-Арыг» деп адап алганнар. Агиткультбригаданы база тургускан. Эмчи Зоя Өвей-Сарыговна, башкылар Ульяна, Леонид Торжулар, чолаачылар Адар-оол Сат, Виктор, Маадыр-оол Кууларлар, клуб ажилдакчылары Нина Донгак, Татьяна Монгуш, Наташа Хо-

валыг олар хову турлаптарынче, малчын коданнарже, фермаларже үнүүшкүннерни кылып, шеф-биле сигенин кесчип, кажазын коптарып берип, сөөлүнде солун концертин бараалгадып турганнар. Эмчи Зоя Өвей-Сарыговна көдээ ишчилерниң кадыын хынап, шинчип, эм-таңын үлеп берип чоруур турду. Агиткультбригаданың биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның сумуларына солун концерттиг аалдап чедери оларга чаңчыл апарган.

Суур иштинге агитквартиралар аразынга уран чүүл мөөрейин чарлаан. Анатолий Мижит-Доржуевич кудумчу бүрүзүнүң концертин белеткежи, ажил соонда-ла баянын чүктээш чоруттар. Чыккылама соокта баянын чоорганга ораап алыр. Дыштаныр хуннерде чон клубту шыгырт долу олуруттар, даңзы аайы-биле концерт эгелээр, чон мага ханып, дыштанып көөр турган.

Бир катап совхоз директору Александр Топтаевич Шаалы өг-бүлө бүрүзү чон мурнунга отчедун бээр: уруулары кажыл, өөреникчилери чежел, огородунда кандыг ногаа аймаа өзүп турарыл, өдээнде мал-маган тудуп турар бе. Эң сөөлүнде өг-бүлө концертин көргүзөр деп доктаал үндүрген. Өм ээзи Анатолий Мижит-Доржуевичке ол мынча дээн: «Культура ажилдакчызы кижидир сен, өскелерге үлгер болуп, чонну чаа эгелээшкиче баштап, өг-бүлөң биле отчедунну бир дугаарында берип,

концертиңерни үндүрер силер». Концерттис кызып белеткедвис. Анатолий Мижит-Доржуевич отчедун чон мурнунга берген. Концерт программанын жюри кижигүннеринче дамчыткан. Ийи бодувус, уруулар сады назылыг ажы-төлүвүс – шупту сценаже үндүвүс. Чаа эгелээшкенин чон аажок сонугурап, деткээн.

Дараазында дыштаныр хунде Шеми ортумаа школазының аныяк башкылары Анатолий, Алевтина Шаалыларның өг-бүлөзи отчедун берип, концертин бараалгаткан. Ийи кызы тыва танцыны дыка ээлгир, чараш ойнадылар. Башкылар боттары ийи үнге кайгамчык тааланчыг ырлашканын ам-даа магадап сактыр мен. Ынчалдыр өг-бүлөлөр хостуг үезин чөп ажыглап, чонну магададып, боттары-даа

өөрүп, дыштанып турганнар. Арага сундугуп, корум-чурум үрөп турар килер-даа ынчан турбаан. Ол үеде алыг организациялар, көдээ Совет, парт комсомол культура ажилдакчылары-ле сырый харылзаалыг ажилдап турган. Ылангыя комсомол секретары Рим Достай-ооловна аныяктарны хаара туд Анатолий Мижит-Доржуевич-биле эң кожа ажилдап чораан салым-чаяанн удуртукчу. Чоннуң ши, кино, концерт келчегин чаңгыс-ла өргээзи – Культура бажы Телевизорну Шемиге 1976 чылда көргелээ. «Делегейни өттүр тыртар телевизор магалыг-дыр» деп турар Анатолий Монгуштуң «Солун медээ» деп шүл «Шын» солунга парлаттыг-даа чүве.

Совхоз директорлары Дамдын Санчаевич Куулар, Вадим Орамбалович Оксандр Топтаевич Шаалы клуб материал-техниктиг баазанын экижидээш, бүгү-ле херек дериг-херекселдени, эт-септи, ойнаар чүүлдерни үени негелдезиниң аайы-биле четчелээрин улуг кичээлгейни салып келгенин демде левес арга чок. Чаа бильярд столун экке салыптарга, чоннуң өөрүшкү-маңнай улам дендээн.

Суур кездээинде тараа шөлүнчө оруу дыка улуг буга суу бар. Ону хөй чөп шеф-биле дажын аштап, арыглан. Орта база Анатолий Мижит-Доржуевич баянын ойнап, ажилдаан улус-чоннуң хөй аадын көдүрүп ойнаар турган деп чаңгы чер-чурттуулары ам-даа сактып чугаалажырлар. Уран чүүл көрүлдөлөрүн чарлаптарга, Анатолий Мижит-Доржуевич Шеми чону-биле дыка демниг, тура-соруктуг буга кырынга туруптарлар. Школаның ыры башкылары кады демнежи, уйгу-чыды чок, хондур-даа белеткениптер. Концерттис мастерлер киржикчи бүрүзүн чаа концерт хептерин – тыва тоннары даараптарлар.

Сценада Анатолий, Алевтина Шаалыларның өг-бүлөзи, 1980 ч.

Долгандыр хүрээлел

ТӨӨГҮНҮҢ ТУРАСКААЛДАРЫ

Кижидир чуртунуң төөгүлүг тураскаалдарын эргий кезип, оларның дугайында хандыр бодап чоруурга, угаан-медерелге тоолзуг овор-хевирлер чуруттунуп кээр чүве.

Шаандагы тураскаалдарны кылган архитектуразын болгаш скульптуразын сонугурап, оларны, бо үеде ышкаш, кандыг-даа тускай техника, станок чокка кылганын шинчилээш, бурунгу ус-шеверлерниң уранын бедик деңгелге үнелээр-дир бис. Мен бо чүүлүмге Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринде төөгү шаңгың тураскаалдарын салгалдарга дамчыдарын бодай бээр-дир мен.

Бижиктиг-Хаяның бижин кайы векте кымнар бижип турганын төөгүчүлөр билип шыдаваан, ында бижимелдин домак-сөзүн долузу-биле очулдуруптар харык чок болганнар. Ук бижикти кара будук-биле

бижээн. Ол будук хөй муң чылдарны шыдап эрткеш, чоорту оңуп, балалыр чыгы апарга, төөгүчү, чурукчу Биче-оол Майны ол үжүктөрүн оңгарартыр ойгаш, будуп каан соонда, тураскаалдың назыны узаан. Бижиктиг-Хаядан бир километр хире черде кижидир дүрзүлүг даш көжээ та чеже муң чылда ол ховуга саадаан чүве. Ол өгбениң оворун чазап турганын эскерерге, хойлаарак-көгээржик тудуп алган салдыг кырган ирей. Ооң курунда каасталга ирейни улам сорук кирип турар ышкаш сагындырар. Деңгей бодап ораарга, амгы чурулга-скульптуравысты, хөй тураскаалдарны чаа технология-биле шуудадып турарывысты аныяк салгалывыс үнелеп, билип турарлар. Ам мырыңай хөлчөк нарын кылдыр сиилбиир апарган.

Хөй чылдарның бойдузунуң каржы-дошкун аажызын шыдап эрткен демги

кежээни камгалаар дээш, база-ла Б.С. Майны ону серилээш, чаагайжыдып каанынга мөгер бис.

Бо тураскаалдардан аңгыда, эрги шагда кылдыгын төөгүлүг тудуглар база бар. Хемчик кыдында Шивээлиг-Дагның кырында база даг-дүгү казып турар дагның шыпшында хаяда оңгар уургайлар бар. Ол хаяларны ынчаар оңгар уургайлар кылып турган чылдагааны болза, ооң чоогунда ховулар, даглардан дайзыннарның оруун хайгаараар таңныыл чери кылып турган чадавас. Ук оңгарга дүне-хүндүс олурар доскуул одаг салырга, ооң ыжы болгаш чыры көзүлбес кылдыр чаг-лактанып турган хевирлиг. А ол дагның соңгу талазында Эгей деп шынаа бар. Шынааның ортузунда курга ховуланчак оорга кырында шаандагы шивээ-чызаан чериниң бузундулары Тере-Хөл кожуунда Пор-Бахыңга демейлежи чыдар. Ол чоок-кавыда оңгар хаялар демги чызаан камгалаар шериглерниң оңгулары болуп турган чадавас.

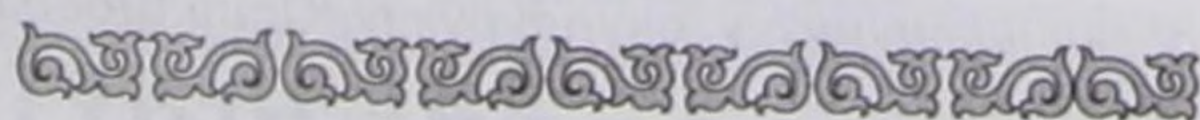
Бир онза чаптанчыг тураскаал Үттүг-Хая болбас ийик бе. Үттүг-Хаяның Чыр-

гакы талазында база бир куй бар, ооң ханызын 1954 чылда Шекпээр школазының өөреникчилери башкызы-биле хемчээп тодарадырга, 86 метр болган деп медээни дыңнаан мен. Ооң мурнунда ол куйну адаанга дамырак агып чыткан. Ол үеде дамырактын суу элбек болгаш, кудургайны куду чире шаап баткан уну Хемчик кызаазының оруунга чедир хооргадап, буга кылдыр бүде берген. Куйнуң дүвүнге чеде бээр болза, сугнуң шулурааш даажы дыңналып чыдар.

Бүгү назынымны төрзөн кожуунумга бараан болуп эрттиргеш, Ак-Довурак хоорайны, Кызыл-Мажалык суурну, 6 колхоз, 1 совхозту хөгжүдүп сайзырадырынга изекчи-топограф болуп, ам бо хуннерге чедир докпаңайнып чор мен. Бо назынымның дургузунда төрзөн суурум, кожуунум болгаш республикавыс чылдан чылче сайзырап, канчаар-даа аажок чараш кылдыр чечектелип турарын көрүп келдим. Ханы төөгүлүг тыва чонум, Тыва чуртум ам-даа улам сайзыраар-ла болзунам!

Бады ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Культура бажыңының эрткен оруун сактып...

ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ

Уран чүүл көрүлдөзүнүн хөйүнүн Ырыңын күүсөдүкчилери болгаш баян ойнакчылары
Анатолий Монгуш, Александр Монгуш.

Бийонун уран чүүл көрүлдөзүнүн хөйүлөр хөй каттап (7) тилекчи болган. Рүннүг ыраажылар Анай Куулар, Соол Ондар, Барыңмаа Ондар, Вана Монгуш оларнын күүсөдөлери радионун алдын фондузунда шыгынып арткан. Юморист Биче-оол Рааевич Монгуштуң чон аразындагы — «тыва Никулин». Ону улус көрүп кааш безин каттыржы бээр. Елинден салым-чаянныг болган.

Парторг Сандан Алдаевич, көдзө Совет даргалары Сендеңмаа Теве-ооловна, Ким-оол Булугунович, школаның музыка башкылары Александр Тырткы-оолович, Барчын-оол Дарган-оолович, Анатолий Александрович болгаш өскөлөр-даа Шеминин культура, спорт, уран чүүл хөгжүлдөзүнө улуг рольду ойнааннар.

Шеми чону чүглө уран чүүлгө звес, а көдзө ажил-агый талазы-биле база мурнуку одуругта чоруп чаңчыккан. Күсү

Ыраажы Александр Куулар, Татьяна Кара-Сал, Клавдия Ховалыг.

Баянист Анатолий Монгуш биле саксафон ойнакчызы Чымба Саттыңүдөлгөзү-биле Кара-кыс Монгуштуң Ырлап турары.

ремчиде хорамча чок

ЧИИК-ЧААГАЙ БОЛЗУНАМ!

Төөгүдөн чамдык барымдааны кирибишаан, бодумнуң амыралда көргөн чүүлдеримни биседим. Чамдык сан-чугагайлар да архив демдегелдеринден ынган. А чамдызын бодум ол ерде ыңай-бээр чоруп турган гаш, эки сактыр мен.

1885-жылдан алгаш көөргө, 1885-жылдан дендир улуг харлыг, соок рттир дыңзыг болганындан мал-хорап, чон аш-чутка таваржып Ооң соонда 1913 чылда шак ын-түг соок болган. Ынчан Тываның ас кожууннарына арааттар хөй мал-оскунуп, берге байдалды чурттап Бо төөгүдөн каш чижектер биске де сагындырыг болур ужурулуг. Чамдык сактырым болза, 1947-1948-жылдан күзүн октябрь айда баштай

хар дендир кылын кылдыр чаапкан. Ынчан Дагыр-Шемиге «Коммунизмге орук» колхоз тургустунуп келген турган чүве. Ол кыжын чыккылама сооктарны ажып эртип алыр сорулга-биле бүгү техниканың, айт-шарының болгаш кижилериниң күжүн чүглө мал-маганче угландырып турган. Организа-застыг боттуг хемчеглер чоруттунуп-даа турган чүве.

База бир дендир берге уттундурбас үелер 1975-1976 чылдарнын кыжы. 1975 чылдың чайгы үези дендир кааң чай болган. Чаңгыс сараат хире сиген кезип алыр чер тыылбас турду. Чыргакы, Чыраа-Бажы суурларнын агитквартиралары совхозка сиген белеткээр дээш, эки сиген үнгөн бичии шөлдү былаажып, хунаажып-даа турду.

Ынчан Чыраа-Бажы совхозка мал чүзүн

чедишлес турду. 1976 чылдың апрель айда кышты канчаар ашканының дугайында чон хуралына совхоз директору К.Б. Куулар тодаргай сан-чугагайлар адап, илеткел кылган чүве. 1976 чылдың кыжынында Ак-Чыраадан 384 тонна хыргышты, Абакандан 111 тонна саваңны, Тываның кожууннарындан 817 тонна сигенни, 750 тонна комбикормну садып, диленип тургаш, малывысты чүгээр кыштадып алган бис. Ол кыжын мен Өвүрнүң Торгалыгдан, Чөөн-Хемчик кожуунун Баян-Тала суурнун алдарлыг малчынары Аяк-Хээлерден бир-бир машина ишти сигенни совхоз малынга сөөртүп эккеп турдум. Дендир күштүг сооктан бода болгаш шээр малдың сыыргаа доңгаш, өлүп-даа турган.

Кыштын айыыл-халавындан малды камгалаар дээш чүнү канчаарыл? Чүгээр хары чуга, одар-белчиирлиг черлерге тарадыр көжүрерин сүмележиб көөр. Кадыр мээстерлиг, хаяларлыг, чүм ойтутт черлерге көжүп одарладыр. Иемдик, арга-чарык черлериниң харын калбак ыяш чыгарып-биле одуруглар аайы-биле

дүжүт ажаалдазының соонда, Культура бажыңын чон долдур олуруптар, шилтип чоруур Кызыл тукту Кызылдан келген даргалар тыпсыр. Эътти, сүттү, дүктү, тарааны, саржаңны пландан ажыр дужааптарга, совхозтун банкыда агар санынче хөй түнүг акша кирип кээр. Совхоз оругалыг ажылдап турган. Тонна-тонна сүттү сагган хөй саанчылар — Ленин ордениниң эдилекчизи Таан Домбалаңовна Кара-Сал, Бакаан Кара-Сал, Анна Кара-Сал, Анай Иргит, Чылбак Куулар олар ажылын дооспаанда, клубка кино эгелевес, чон олуттарын ээлепкен, саанчыларнын машина-трактор кырынга олурупкаш, халдып кээрин манап олурарлар. Комбайнерлар Күш-ажылдың Кызыл тук ордениниң эдилекчизи Морзук-оол Бурганович Ооржак, Кодур-оол Кара-Сал, Бырыт-оол Кара-Сал оларга Шеми чону чоргаарланып арткан.

45 чыл оюн демдегелеп турар Шеминин көдзө Культура бажыңының ажыл-ижин бодап, сактып ора, үстүндө ады үнгөн чаңгыс чер-чурттугларынысты канчап сагынмас боор. Ажылдап-даа, дыштанып-даа билер шемжиликер салгалдарына эки үлегерин арттырып каан. Бөгүн культура одаанда ажылдап турар аныяктарга төөгүдө ады арткан өгбелеринин ажыл-ижин төлөтпү-биле уламчылап, чонунуң хей-аъдын көдүрүп, чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын база улуг-улуг чедишкенерлиг болурун сеткилимниң ханызындан күзөдүм.

Светлана МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

1975-1980 чылдарнын фото-чуруктарын өз-бүлениң архивинден алган.

карартыр эшкеш, аңаа одарладырын көөр. Далбылаар, тыртар, орук-чирик изээр дээш аргалар-ла бар. Арып баксыраан малга теректин чинге будуун база белеткээр. Арыглар иштинде хыргышты кадыр-биле кезери дээш өске-даа хемчеглерни алыр херек.

Кыш ам-даа узун. 2018 чылдың март айны төндүр деп чүвени бодаптарга безин кончуг берге. Сумуларга шимченгир берге үелерде малчынарнын кыштагларына барып дуза кадар бөлүктөрнү тургузар, кожууннарнын көдзө ажыл-агый эргелеп-дери-биле дорт харылзааны тургузар, кыштаглаашкыннын байдалын хүнүнүң-не илеткеп турар болза эки. Кышка белеткел ажылдары шыырак-ла болза, кандыг-даа бергедээшкин, чидириг чокка ажып эрте берип болур. Ынчангаш 2017 чылдың кыжы чиик-чаагай эртер-ле болзунам деп йөрзөп каайн.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы суур,
Чөөн-Хемчик кожуун.

Чогаалчы, шүлүкчү, очулдурукчу Юрий Шойдакович Кюнзегештин 90 харлаанынга

КЭЭРГЕЛДИҢ ШҮЛҮКЧҮЗҮ

1961 чылда башкы институтунга өөренип турувуста, тыва литератураны баштай Степан Агбаанович Сарыг-оол бир ай хире башкылады. Ол эжиткен кирип ордала, инек-сокпа деп үгү ыш-каш, арны көжүп-шимчээн, карактарын имирээрти ажыдып-хаап хүлүмзүрзэн, аксын чапылаткан — дыка хөктүг, каттырынчыг кижил болду. Бир катап мени ол самбыраже келдирткен.

— «Чөлээш» деп шүлүүң шору-ла болду, Черлик-оол. Солунга номчудум. Бижи, бижи даадым, номчу дээр ийикпе моң. Дыл кичээли эвес, ол чүмүл. Номчу каавыдам, че! — дээш, каттыра каап, — башкылап чорбаан кижил болдур мен ийин моң — дээрге, шупту каттыржи каапкан бис.

Элээн аянын кылдыр, өрү дээрде чөлээшти магадан шинчилиг шимчээшкин кыла каап тургаш, үнүмнү хоюңнады номчудум.

— Оо, номчуруң дээрге чогаатканыңдан ажыг кижил-дир сен! Че, олуруп ал — диди. Мен олче көрбейн, олудумче бар чыдырымда:

— Чазап каан хуна дег, чараш эрниң адының кончуун аа — дээш, база-ла мени кыжыра аарак, эштеримче караан чыпылады база кааптарга, класс чир-шоң дүшкен.

Мен «чазап» дээнин эгезинде билбейн, кылажым ыңдыг хунага демей болган чоор бе деп бодааш, иштимде хомудай бер часкан мен. Кыс уруглар база ынчаар билген боор, каттыржи бергеннер. А херек кырында чонар-даштан сиилбип каан хунага демейлээни ыңдыг болган. Ам кырган кижил, аныяк чуруумда бодумну безин бодум танывас апаргаш, Сарыг-оолду сактып, каттырып чоруур мен. Сүрүң-оол ол киживистиң шолазын Чылбаадай дээр-ле болгай.

Ооң соонда үр-даа болбаанда, Кюнзегеш чогаалчы башкылап келди. Ол көңүс өске, шала оожум, сөс бүрүзүн бодамчалыг чугаалаар, бир янзы кижил болду.

— Мен силерге өскүс кас болуп алгаш келдим — деп эгеледи. Чаңгыс ол домак меңээ, чартык өскүс кижиге дыка дээш-тиг болган.

— Игил, бызаанчы ойнаар улусту дыңнадыңар-ла ыйнаан. «Өскүс кас» деп-ле аялга ойнаар, сөзү-даа чок, кударгай аялга куттулуп кээр аан — дээш, улай — Боолуг кижилер куштуң эжин адып чипкен. Ол чааскаан хөлдү каап чадап, «Эжим эккелиңер!» деп, кыжырып-ла турганзыг.

«Силерге башкы болуп келдим» дээриниң орнунга, чогаалчы кижил бистерге бээр кичээлин ол кээргенчиг кас дугайында легенда дег, уттундурбас болзун дээш, ойзу-кыйзы чугаалап кааны ол болган.

Шүлүк теориязының болгаш сюжет, овор-хевир дугайында элээн каш лекцияларны бир

ай хире-ле номчааш, ол база келбестей берген. Ном үндүрер черниң кол редактору биле институтка лекция дакпырлаары чай бербес, берге болган боор. Ооң сөөлүндө 18 чыл эрткенде, башкывыстың «Кижиниң изи» деп шүлүүнүң ному үнүп келген. Ында «Өскүс кастың аялгазы» деп шүлүү бар болду.

... Көк дээр черже чавызаанзыг хөлбеш диди,

Ноюрзаан сын менче ээлдек мөгөш кынды,

Ногаан шиви ожул харын силгиленди —

Караамга сээң дүүрзэн арның кестүп келди,

Харда баскан изиң мени кый дей берди.

Хөөндүккен сеткилимде игил тыртып,

Өлгөн эжин каап чадап, ажыын ажып,

Хөлүн, шыгын дээскингөн өскүс кастың

Өрээл долган кээргенчиг үнүн дыңнап,

Хөгжүм-биле сени дилеп чоруп бердим.

Көзөр ойнап, хөлөгөдө пиволаан

Көвөй кижил шуугажып хөглөп орлар.

Хөгжүмчүнү олар шоодуп көскендилер...

Өскүс кастың аялгазы хылды-даа эвес,

Өкпе, чүрээм үзүп каа дег кыңгырай-дыр.

Игилге ойнаар мындыг улустуң бо бичии хөгжүм чогаалы шаандан тура сөс чокка чурттап чораанын сезен хар чоокшулаан ирейден мен база дыңнаан мен. Ында кээргелдин үннери, шынап-ла, кижиниң баарының көөгү сөктү берги дег.

Кижиниң бүгү амыдыралы бойдустуң хайыразындан хамааржыр. ТАР үезинде-ле «чөөн үзөл», «барыын үзөл» деп политиктиг чөрүлдээлер турган. Амгы үеде ол чөрүлдээниң улам чидигленип турар бир кол чылдагааны — барыын чүкте чер байлааның чегейтеп турарында. Юрий Шойдакович дайын-чаага удур болгаш, бойду камгала-лын күштелдирер талазы-биле шаандан тура эң делгем, чидиг философчу хөөнүг чогаалчы чораан.

Шөлээн, сериин тайга

чурттуг —

Чөөн чүктүң кижизи мен.

Чөөк-биле чымчаглааштын,
Алажыга аадып каарга,
Дызырткайнып эглип

турар.

Аьрга ишти хадып кээрге,
Дыттар бажы

дыңгылдайлаар —

Дыңнап өскөн хөгжүмүм ол.

Бо одуругларда «чөөк-биле чымчаглааштын, алажыга аадып каарга» деп чурумалдың

чиге тодазын кижил магадап хан-мас. Төрзэн черинге ынакшыл бүгү өртемчейниң өлчейлиг өззө-биле тутчуп хуула берген. Ооң шүлүкчү чүрээ Толбулдун салгын-хады-биле бир деңге соп турганзыг. Кайгамчык чараш Тожу чүгле бистиң Тыва чуртувустуң «чөөн чүгү» эвес,

а бүгү делегейниң чараш оран хаяазы болуп турар. «Хүннүң төлү», «хүнге додаан», «хүнзүг» — бо эпитеттер шүлүкчүнүң бодунуң адының чажыдын элдээрткен демдектер бооп магат. Муңгаш эжим кижизи хүн күзээр. Шойдак аңнап чорааш, ажык аяңга үнүп кээри билек, чаа чаапкан хар кырын чайынналдыр

кызыл яблокту чуруур дээн чурукчу бир дугаарында хүннүң олче аттыгып турар чырыын барымдаалап тургаш, борбак яблоктуң өске талазында ооң хөлөгезинден туттунуп оргаш, натюрморттуң өң-чүзүнүн база хевирин чиге шын уран овор-хевирге хуулдуруп алыр. А шүлүкчүге болза:

Эзрем оьттуг, ногаан бүрү көжөгелиг

Эзим шыпкан Тожу черим хөлөгелиг.

Мөөрүк пөштер, хады, шиви, чаглакдыттар

Мөргүлдө дег, эртен, көжээ чайгангылаар.

(«Эзимниң ыры»)

Тыва дылдың өңгүр ханы утка-шынарлыг чүгле шүлүкчүнүң бодунуң тыпканы «ногаан», «кара», «хүрең-кызыл» өңнери-биле кайы хире чараш ханы утка-шынарны дигизип эккелгенин бо дөрт одуруг бадыткап турар.

Орус улустуң кончуг улуг чогаалчызы Лев Толстой богда шажынның өөредиин хөлчок хүндүлээр чораан — ол өр-

үнүп келир чүве болбазе. Пианино артынга олурупкан эк боданып орумда, «Койг боду-ла мээң холумче кире келген» — дээш, каттырап Кюнзегештин «Азас хөлү» деп шүлүүнү композитор Себадыраа дыка чараш вальсгазын база шакынчаар чогааткан. Ук сюжеттиң хевиринге ханы шынарлыг аялганы композитор ол хөлге куштарның самал дүүштүр чогаадып каанын ол чогаал авторнуң эң дээш тывыштарының бирээзи апарган. Кады демниг ажылдагы гадан аңгыда, чогаалчы кижилерге оон ыңай чүү хере-

Ю.Кюнзегеш өг-бүлөзү-биле. 1968 чыл

хүн дээп келген. Экизин, оо! Хырынын угбайн чоруур багай эжим шак-ла мынчаар караа ажып, дүрген чиигеп аар болза деп ол күззэн. Чадырынга чедип кээрге, шынап-ла, ыңча дидиң бе дээн ышкаш, кадайы оол божуп алган бооп-тур. Ооң өөрүшкү-маңнайы, көс кырында хайынган чалгый пашта өрү шураан иви сүдү-ле: — Хүнүм өршээ! Өдүгөн өршээ! — деп, тос-караан тудуп алган өрү-куду агын өргүп хөлчок-ла турган. Ол ат келир үеде тыва шүлүкчогаалының хүнчүгежиниң база бир чырык, чылыг херели болу бээрин Шойдак хөөкүй каяа билген. Чадырны от-биле чылдыр, сагышты ыры-биле ажыдар деп тофаларның үлгөр чугаазы бар, салым-дыр ийин.

Ак-көк шаажаң тавакта ягаан-

темчейде бүгү амылыг чүвеге ыдыктыг кээргел-дир. Орус классиктерниң чогаалдарын эң-не хөй очулдурган киживис Кюнзегеш-ле болгай. Совет үеде шажын чеже-даа хоруглуг турган болза, шүлүкчүнүң иштиги угаан-бодал делегейи демей-ле Нобель шаңналының эдилекчизи Чырыткылыг Далай-Лама башкывыстың өөредиинден адырылбайн турган-дыр. Ынчангаш шүлүкчүвүс чаш кижилерге «Койгунакты» төрзэн дылдың эң-не ээлдек тывызы-биле ону кээргеп, чарашсынып, чаптап өссүннер дээш, оларга бараалгаткан. Ростислав Докур-оолович Кенденбиль: «Эки шүлүктүң тургузуу болгаш иштиги утка-шынары меңээ мындыг аялга херек деп боду-ла алгырып

Бот-боттарынга быжыг бузур херек. Сергей Бакизович Полюбу Абакан хоорайның чанында Черногорскиге хоругдалга чыдырда, ол үеде аңаа өөренип турган Кюнзегеш ужуражып чыккан берген.

— Улус меңээ келиринден сестир чүве болгай, сен канча чедип келдиң? — дээн.

Ол «Силерни кээргээш келдим» дээр эвес, ыт чокка караа бүлдеш дээн. «Чырык хүн дег, кара-бажыңга-даа чыдырымда мени кагбаан кара чаңгыс бузур болур езулуг шүлүкчү дунмак бо-дур» — дээш, Бакизович оң куужактап каан. Шүлүкчү кижиниң сеткил-сагыжы магадаашкы болгаш кээргел-биле долу.

Черлик-оол КУУЛАР
Улустуң чогаалчызы

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Сүмчүчүнүн сүмези

СҮБЕДЕЙГЕ
ТУРАСКААЛ

Сүбедей аттыг спорт ордузун тудуп доозуп турда чылда чоор, уткан-дыр мен. «Шынче» чагаа чорут-кан мен.

Чылда делегей төөгүзүнде ады мен. Чингис-Хаанның оң талакы шылгараңгай шериг баштыңы уктуг Сүбедей-багатурнуң биле ол спорт ордузун адап, атыг тураскаалын «Урян-Тыва дептер» деп 7 томнуг антологияның бирги томунун 116 арнында ол маадырның чепсектиг, атыг чуруунга келип, стадионнун мурнуу азынга тургузарын санал-турган мен. Спорт ордузунга адынын тывысканын биле. А тураскаал талазы-биле саналымны даргалар херекке келтир. Саналым элестинче куткан биле дөмей болган.

Ол айтырыгны 2017 чылдың октябрь 21-ниң 111 дугаарлыг «Даш-оол Кара-Сал (Хорук)» катеп кедүрүп турар-дыр. «Сүбедей» деп ара-алып келгенинге таарзын-турары чептүг айтырыг-дыр. Сүбедей деп арага орнууга атыг уруглар ижер сүттен бир амданныг чем аймаан турган болза, ооң ажы-адында дыка улуг. Аныяк ада-ири уругларын өстүрерде, «Сүбедейиң ижип ал, кызым» деп, кедизинде ады дөзеп ат-алдарлыг кижилер дээр, чаш кижилер кан-ыраас боор. Ол араганы оолдар ижип алгаш, мен адының салгалы-дыр мен деп соктап, экин чайып, алгы-ышкырып, «чараш» чаңын аныяктарга көргүзери дыка-ай салдарлыг болур эвес бе. Маадыр 50 чылдар дургу-Азияга, Европага дайыл-аш, чаңгыс-даа катап ашты-ыңа таваржып көрбээн, маадырлыг чоруун бүдүн айде шылгараңгай полко-деп үнелеп турар-дыр. А тывалар, урянхай крайнык өлдери, маадырның ады-арага адап алганы дээр, эл эвес, анаа дорамчылап даар мен. Ооң маадырлыг үнүзүн тывалар чүгле

арагага деңнеп көргени ол бе?

Ооң адын бистер — тывалар бедик кедүрүп, харын-даа бир чаа хоорайдан туткаш, ооң ады-биле ол хоорайны адаар-даа болза, частырыг болбас. А ол хоорай кедизинде барып Элегестин кончуг шынарлыг хөмүр-дажыңга ажыл-даар хөй нация чоннуң чурттаар хоорайы болур. Демир-орук кирип кээр, кижилер кымыскактар дег көвей апаар эвеспе. Күзүшкүнде хора чок дээр ышкажыгай, анаа күзүл-дир ийин.

Даш-оол Кара-Сал Сүбедейге атыг тураскаал тургузар өйү келген деп турар-дыр. Мен ол бодалга каттыжып, деткип тур мен. «Урян-хай. Тыва дептер» деп номнун редакторлары химия эртеминиң кандидаты Кара-кыс Донгаковна Аракчаа база Күжүгет Серзеевич Шойгу, номнун чурукчузу Шолбан Маскырович Иргит номну үндүрер дээш, чеже номнар номчуваан дээр, чеже хонук амыр-дыш чок ажылдаан деп бодаар силер, кончуг-ла карак-кызыл шыдамын олар көргүскеннер. Угаан ажылы кончуг берге, ооң орнунга чер ка-зары дыш ажыл-дыр.

Кажан ол 7 томнуг антологияның чуруунун эскизтерин Шолбан Маскырович, номнун тургузукчузу, Россияның камгалал сайыды, Россияның Маадыры, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгуга көргүзере, эки-дир деп үнелелди бергеш, номга кирир деп айтышкынны берген турган.

Бир катап «Шын» солунга Сүбедейиң чуруун чуруур деп мөөрей чарлады. Түннелинде, үр-даа болбаанда семис кижилер чуруун бирги черге үндүрдү. Шолбан Маскыровичиниң чураан чуруктары-биле деңней көөр болза эки. Мен бодаарымга, ол чурукчулар ол номну-даа ажытпаан хевирлиг.

Ынчангаш Сүбедейге тураскаал тудары албан херек. Амгы болгаш келир салгалдың кижизидилгезинге улуг ужу-дузалыг тураскаал болур. Ону тударда, бедидир, ырактан-на көстүп турар кылдыр кылза эки. «С миру по ниточке» деп орус чоннуң чугаалаары ышкаш, тывалар чоонган деп, чудуруувусту чудук адаанче сүпкан эвес бис. Октажып тургаш, тураскаалды ыяап-ла кылып ап болур. Мээң өг-бүлөм-даа болза, кыдынга артпайн, каш пенсиявыстан сартыктаай бис.

Биче-оол СОЯН.

Тес-Хем кожуун, Куран суур.

Амга хандыкшыл

КӨДЭЭ БИБЛИОТЕКАЛАРДА

Улуг-Хем кожуунче час-чайгы үелерде амы-аал аайы-биле төрөл-гүлүмге ужуражып чедип ар мен. Хостуг үемде чуттунарыңа ынак бол-ла, Шагаан-Арыгның номыңга бо-ла сонугурап бээр турдум. Ында ун, сеткүүлдер болгаш нар хөй.

Ык шырайлыг, дузааргак аңыг Сайлык Диртежиков-Раппи Анастольевна келген чуларны эвилең-ээлдек алырын эскердим. Тыва салбырын дерип каанын лап чарашсынып көрдүм. Хуумда А. Даржайның, М. Кенин-Лопсанның чогаалдарын сонугураар

Ийн-Тал, Хайыракан, Торгалыг, Арыскан, Ишти-Хем суурларның улуг-даа улустун, уругларның-даа ном саңнарынче чайлыг үевисте уругларым-биле барып номчуттунуп турдус. Төрзэн чер, бой-дус, эрге-хоойлу, кадыкшыл дугайында солун номнарны көдээ суурнуң библиотекаларындан сонугурап көрүп, таныштывыс. Тус-тус черлерниң библиотека, ажылдакчылары эртем-билиглиг, дуржулгалыг, эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг улус-тур дээрзин онзагайлап демдеглексээр-дир мен. Оларның өг-бүлөзине, ажыл-амы-дыралыңа бүтү-ле экини күзедим. Хостуг үевисте номчуттунарыңа ынак болуулунар!

Марина МОНГУШ,
пенсионер.
Кызыл хоорай.

Бир багай чаңчылга хууда бодал

БОДАНЫП
КӨРЭЭЛИҢЕР

Шагдан тура-ла эмчилер-биле бир мындыг бодалымны үлөжиксээн мен: кандыг улустун аксының иштинде чараа хөй болурун, чүге олар бичии болгаш-ла ону үндүр дүктүрүп чоруурун деп. Бир эвес чараа-думаазы ыңдыг хөй болза, эртен чунуп тургаш азы кудумчуже үнериниң бетинде эки сиңмирип каапкаш, үнзе кандыгыл? Мен бодаарымга, бо шагда гигиенага ажыглаар салфеткалар-ла хөй ышкажыл, оларны ажыглап чаңчыкса эки эвеспе.

Бо айтырыг чүгле мени эвес, хөй-хөй мөзү-бүдүштүг кижилерни, хөй-ниитини дүвүредип чоруур. Харын-даа хамчык аарыг-биле дөмей апар чыдар. Ынчап чоруй, өске чоннарның төлээлери тыва оолдар-биле хол тутчуп мендилежиринден-даа чексинер апаар эвеспе. Чүге дээр, сиңмиргеш, думчук аржылы черле ажыглавастыр бис, кижилер эскерип чоруурга, өлө-көк думаазын холу-биле алган соонда, кажан-херимге, олурган сандайыңа, чоогунда турган ышка-даа чодуп кааптар. Дыка-ла муңгаранчыг-дыр. Шыны-биле алырга, ыңдыг улус дыка хөй. Хоорайның төвүнде-даа, бажыңнар даштында-даа чараа-думаа. Ленин кудумчузунда университеттин төөгү салбырының бажыңның эжиниң чаны-биле эртерге, курут чараа-думаа. «Биче Арбат» деп адаарывыс чараш шөлүвүс база-ла чараа-думаада борашкан чыдар. Кижилер каяа-даа чорда сиңмиртинген, дүктүртүнген улустун хөйүн, кыс уруглар безин чугаалажып турган черинде эңдере чаза дүктүрүп каапкаш барган боор. Халып чоран машиназының соңгазын ажиткаш, дүктүрүпкеш, халдып эрте бээр улус турар.

Мындыг багай чаңчылдан канчап адырлып ап болурун? Дыка хөй чурттарга чораан мен, бисте ышкаш мындыг чаржынчыг байдал-даа эскербедим. Амыдыралы яды-түрөңгиде чурттарда ынчаар дүктүртүп, сиңмиртинип турар улус чок боор чораан.

Бо темага хамаарыштыр бир лама башкы-биле чугаалашкан мен. Эскерген боор силер, каргаттынар улус анаа эвес дүктүртүнер. Делегейде

бир ыдыктыг чүүлдүн бирээзи — ЧЕР! Черже дүктүрүрге, чер силерниң «кежиңерни» дедир эгидип турар. Черже дүктүртүп, какыртынып чоруур улустарның салым-чолу кээрден чүгүзүп, үлөзүп бүтпес болур. Дүктүртүп, сиңмиртинип каапкан черлер бужартаар, оон ол черлерни «арыглары» дыка берге деп ол чагаан.

Студент чылдарымдан чаңгыс чижек: Челябинскиге өөренип тургаш, аарый берген мен. Бир эжим «Дүрген дуза» чалапкан. Ол үеде бөлүм башкызы дыңнап кааш, халып келгеш, мени эмчиге чедир үдешкен. Машинаже олуруп турувуста, эжим карманындан саазын ужулгаш, орук кыдыынче октапкаш, мени көдүржү берген. Эмчиге келгеш, коридорга үжүлзүн хүлзүп алырын манап олурган бис. Ол үеде башкым мынча деп чагаан: «Кажан-даа, каяа-даа чорааш, черже бок октап болбас. Ылаңгыя өске черге келгеш, кудумчулар бужартадып бок-күзүрүм октаар болзуңарза, келген хоорайыңар силерни йөрээвес, силерни хүлзүп албайн, чуртталгаңарга шаптык-моондактар тургузар. Келген черин, хоорайың кижилер хүндүлөп чоруур». Ол башкымның чугаазын амга чедир дыка эки сактып алган мен. Шынап-ла, ийи дугаар курска демги эжим техникумдан үндүртүп алгаш, дыка-ла хомудап чанган.

Санкт-Петербургка тыва оолдар, уругларга башкымның чугаазын дамчыдар турган мен. Бир кезин чөпсүнүп, хүлзүп алыр, а чамдыктары каттыржыр-даа чораан. Бүзүрээр-бүзүрөвезиниң орнунга, тыва чоннуң эки чаңчылдарын, орус чоннуң этиказын сагып чоруурга, бодунга-ла эки ыйнаан.

Улуг кижилер кылаштап чорааш дүктүртүнерге, бичиилери ону олчаан дөзөп алыр. Салгалдан салгалче бо багай чаңчыл дамчып турар. Уруглар садындан, школадан эгелээш ада-иелер, башкылар үргүлчү-ле чугаалап, сургап турар болза эки. Университеттин башкылары сургуулдары-биле шыңгы чугааны кылыр болза эки. Хөй-ниити черлери болур автобус доктаар черлерге, кудумчуларга, чон дыштаныр парктарга, Арат биле Арбат шөлү дээр чижектиг чараш черлеривисте дүктүртүп, бок октаарын соксадыр херек! Өске чоннар бисти кыжырып, дора көрүп, хол тудуп мендилежиринден безин чексинер апарза, тыва чоннуң ат-алдарыңа-ла багай. Ам черле боданып көрээлиңер, чонум.

Оюмаа ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

Адың, шолан кымыл?

ЧОРГААРАЛЫВЫС
КАЙЫЛ?

Тыва чон шаг-шаандан тура төрөл-аймактар аразыңа ылгажыр чараш тыва аттарлыг чорааннар. Амгы үеде фамилияларывыс-тыр ийин: Куулар, Монгуш, Ооржак, Сат, Саая, Чооду, Маады, Кыргыс, Тюлюш, Соян, Күжүгет, Иргит, Ондар, Донгак, Хомушку, Ховалыг дээш шуптузун бо кыска чүүлге сактып бижиири болдунмас.

Каш санныг тыва төрөл-аймактар амыдыралының аайы-биле төрүттүнген Тывазындан өскээр тояп көшпейн, чуртунуң девискээринге биче көшкүн чоннар болуп, кыштаг, казаг, чайлаг, күзег солуп, бот-боттары демин катчып чурттап чораанын ам-даа амыдырал бадыйткап турар.

1921 чылда, Тыва Арат Республика болуп тургустунганда, үжүк-бижик чок-даа болзувуса, төрөл-аймактарывыстың аттары бичии-даа өскерилге чок, езу-чаңчылывыс, ылгажып адаар аттарывыс ол-ла хевээр арткан. Тыва чонну үжүк-бижик-биле өөредип, чайлаг школаларын тургузуп, эртем-билиин улам бедидип өөредир-биле Москвага өөренир күзүлдиглерни өөредип чоруткулаан болгай. Олар өөредилгезин доозуп алгаш, төрзэн Тывазынга чедип кээрде, чамдыктары аттарын солудуп каапкан келген. Тываның бирги Камбы-ламазы чораан Орус Куулар мынчаар сактып чугаалаар чүве: «Мени Тываның Араттың шеринче келдиртип келгенде херечилелимни Чадаанага бир дарга кылып берген. Орус дээр төрөл-аймак чоннуң ниити ады-дыр, адыңы өске ат-биле солудуп ал деп ыйдып, албадап шаг болган. Ада-иениң адап берген ады-дыр, черле солувас мен дээш, ынаваан мен. Дөңгүр-оол оглу деп ачамның адын Донгүр-оолович деп бижип каан болган. Ам канчаар, дарга кижиниң аайындан эртип, сула чаңнаар болза, ол үеде репрессияга таварыштырып болур озалдыг деп бодап келгеш, чүнү-даа ыттаваан мен».

1944 чылда улуг Россияның составыңа каттышкан соонда, ада-иелеривистиң адап берген аттарывыстың хүндүткел чорту чидип эгелзэн. Оон бээр 73 чыл эрткенин байырлап эрттирдивис. Ам бир ол хире үе эртер болза, ие төрзэн тыва дылывысты-даа чидирзевиссе хөңнү бис. Өгбелериниң сагып келген езу-чаңчылдарыңа чагыртып, ие төрзэн дылы-биле ада-иениң адап каан аттары кончуг ханы уткалыг.

Өгбелерниң ажы-төлүн адап чораан аттарын сактып көрейн. Оолдарың: Өктег-оол, Мыяк-оол, Кара-Күске, Анай-Хуна, Көк-Хуна, Кара-Хуна, Кызыл-Эник, Тас-Эмик, Черлиг-оол, Кара-оол, Сарыг-оол, Көк-оол, Хүрей-оол, Кызыл-оол. Кыстарың: Сарыг-кыс, Көк-кыс, Кызыл-Уруг, Өшкү-Саар, Анай-Сарыг, Чолдак-Анай дээш өске-даа. Мээң угбаларымның аттары: Сеңмит, Манзат, Матка-Сады, Мажат дээр турду. Чамдык аттар дыка уткалыг. Уруглары доктаавастай бээр, аза-четкер албазын дээш Өктег-оол, Мыяк-оол дээш оон-даа өске аттар-биле өгбелери адап каарлар. Ол аттарын эдилзэн өгбелер бистиң аравыста 80-90 хар ажыр чурттааш, бурганнаанын көрүп чор мен.

1969-1972 чылдарда Баян-Тала көдээ Советинге секретарьлап ажылдап турумда, бичии чаштар төрүттүнерге, ада-иени төрзэн херечилелин кылдыртып келирге, тыва аттар аразындан шилип алыңар деп сүмелеп олурумда-ла, боттарының шилип алганы орус азы өске сөөк чоннарның аттарын бижидип алырын кызыдар боор чораан.

Төрзэн дылын, национал адын чидирген биче-буурай чоннар дыка хөй. Бисти, тываларны, езу-чаңчылдарын, дылын чидирбээн дээш магадап ханмастар болгай. Кайы хире чоргаарал-дыр! Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол төрзэн дылывысты, езу-чаңчылдарывысты чидирбес дээш, эрткен 2016 чылда Тыва дыл хүнүн чарлаанын утпаалыңар. «Төрзэн чонун, дылын билбес кижилер дөңгүр көк бугага, дөңгү кеткен кулга дөмей» дээр өгбелеривистиң уран-чечен, мерген сөстөрүн сагындырып каары артык эвес.

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол),
хоочун бижикчи.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштин.

Тренер-башкы: Баткар Баасан

Андреевич — Тыва

Республиканың

Начын мөгези,

сумога спорт

мастери, оолдар

аразында Европа

чемпиону, сумога

бичии оолдар аразында Делегей чергелиг

чемпион, аныктар аразында 3 дакпыр Наадым

чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Олышкаш бичии оолдар, уругларны бассейнге эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштин.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/глист, педиатр).

2. Сугга эштин хеп, берт, карак шили, чунар-бажыңга ажыглаар херекселдер.

Харылзажыр

телефону: 2-16-16.

Чагыдылгаже кыйгырыг

ХҮНДҮЛҮГ АДА-ИЕЛЕР, КЫРГАН-АВА, КЫРГАН-АЧАЛАР, АКЫ-УГБАЛАР, БАШКЫЛА

Өзүп оор салгалывыс — бичии чаштарның тыдыны эгээртинмес байлактарының суртаал сагыш-сеткилиниң, бодалдарының сумелекчизи чогаалдың кокпазынче баштайгы исти изеп бээр дегеннаныштыг шынчы өңнүү — «Сылдысчыгаш».

Уруглар боттарыңа эң-не чоок хамаарылгалыг дысчыгашын» доктаамал номчуп чоруур болза, төрээ дылы-биле, тыва чонунуң чаагай чаңчылдары, культу биле кезээде тудуш чоруур.

Ынчангаш силер бүгүдени республикада дың ч уруглар солуну «Сылдысчыгаштын» 2018 чылдыгыдылгазынга деткимчеден көргүзүп, уругларың уйнуктарыңарга, дуңмаларыңарга, өөреникчилериң солунну чагыдып бээринче кыйгырып тур бис, хүнчүкчү!

«СЫЛДЫСЧЫГАШ» СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ:

Почта таварыштыр:

Бүдүн чылда — 904 рубль 98 көпөөк.

Чартык чылда — 452 рубль 46 көпөөк.

Кварталда — 226 рубль 23 көпөөк.

1 айда — 75 рубль 41 көпөөк.

Редакциядан боттары кээп алыр кылды чагыдар болза:

Бүдүн чылда — 416 рубль 00 көпөөк.

Чартык чылда — 208 рубль 00 көпөөк.

Кварталда — 104 рубль 00 көпөөк.

1 айда — 32 рубль 00 көпөөк.

«Сылдысчыгаш» солуннун редколлегиясы

Чагыдылга-2018 эгелээн «ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннун 2018 чылда чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында ба хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

«ШЫН» СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ

Почта таварыштыр хуу кижилерге:

Чартык чылда — 1001 рубль 64 көпөөк.

Кварталда — 500 рубль 82 көпөөк.

1 айда — 166 рубль 94 көпөөк.

Почта таварыштыр организацияларга:

Чартык чылда — 1061 рубль 64 көпөөк.

Кварталда — 530 рубль 82 көпөөк.

1 айда — 176 рубль 94 көпөөк.

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

хуу кижилерге:

Чартык чылда — 576 рубль 00 көпөөк.

Кварталда — 288 рубль 00 көпөөк.

1 айда — 96 рубль 00 көпөөк.

организацияларга:

Чартык чылда — 720 рубль 00 көпөөк.

Кварталда — 360 рубль 00 көпөөк.

1 айда — 120 рубль 00 көпөөк.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН». «ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации Чымба Елены Кошкендеевны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 (двадцать) лет из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Ленина, д. 5, с общей площадью 612 кв. м. с кадастровым №17:14:0301012:113.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

солуннун сайтызы://shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12345 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 33

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35. Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол, А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).

Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан (Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның торларының бодалдары редакцияның турун дүүшлөйн барып болур. Айыттынган саннары бол эске-даа фактылары дыңнадылгалары дээш автор боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номериң парламгаже дужааганы: график өзүгүр — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоны дээр.